

Günümüz Ermenistan Coğrafyasında Türk Nüfusun Tarihi Süreçteki Durumu

Oktay Kızılkaya*

Özet

Çalışmada, günümüz Ermenistan coğrafyasında XI. yüzyıldan itibaren Türklerin demografik üstünlüğü ve bu üstünlüğün Ermeniler tarafından hangi yöntemler kullanılarak, azınlık durumuna düşürüldüğü incelenmeye çalışılmıştır.

Ermenistan coğrafyası, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus hâkimiyetine girmiştir. Babsi geçen antlaşmadan sonra Ruslar, bölgeye Ermeni göçmenleri getirerek, yerleştirme politikası uygulamıştır. Rusların bölgeye Ermenileri iskân etme politikasına rağmen 1914 yılına kadar Türkler azınlık durumuna düşürülemedi. 1917 yılında Rusya'da Bolşeviklerin yönetimi ele alması ve akabinde yaşanan iç savaşta, Ermenistan coğrafyasında meydana gelen otorite boşluğundan yararlanan Ermeni komiteleri yönetimi ele almışlardır. Ermenilerin ilk hedefleri bölgede kendilerine özel bir devlet kurmak olmuştur. Bunun için bölgedeki kesif Türk nüfusu yok etmeleri gerekiyordu. Ermeniler bunu sağlamak için Türklere yönelik katliamlar yapmaya başlamışlardır.

Ermeni terörü neticesinde korkunç bir mezalim yaşanmış ve bunun neticesinde bölgedeki Türk-

ler aşama aşama etnik temizliğe maruz kalmışlardır. Ermeni mezaliminin yaşanmasına sebep olan gelişmelerin daha iyi anlaşılması açısından bölgedeki demografik durumun hangi yöntemlerle değiştirildiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermenistan Coğrafyası, Rus İstilasası, Türkler, Ermeniler, Demografik Değişim.

Giriş

Günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan coğrafya, VIII. yüzyılda Müslüman Arapların, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Müslüman Türklerin hâkimiyetine girmiş ve XIX. yüzyılın ilk yarısına da (1828 Türkmençay Antlaşması kadar) Türkler tarafından kurulan devletlerin egemenliğinde kalmıştır. Bu süreçte bölgenin demografik yapısında büyük değişim olmuş ve Türkler bölgede, nüfus açısından çoğunluğu oluşturmuşlardır.

Bu uzun tarihi süreçte, bölgede Türkler ile Ermeniler, sosyal yaşamın her alanında huzur ve sükûn içinde, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar işbirliği halinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bu yaşam birlikteliği, Rusların bölgeyi istilasına kadar devam etmiştir. Rus istilasası sürecinde ve sonrasında Ermeniler, milliyetçi düşüncelerle hareket ederek kendilerine mahsus vatan ve ulus devlet yaratma çalışmalarına başlamışlardır. Rus destekli bu Ermeni çalışması, zamanla silahlı ve saldırgan bir yapıya bürünerek, Müslüman Türklerin bölgede çoğunluk oluşturan varlığının yok edilmesi amacıyla yönelik olarak, terör ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir.

Bölgedeki Türk Varlığının Tarihi Seyri

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçtiği dönemlerde, Revan Eyaleti olarak adlandırılan bölgeye, Rus egemenliğinde bulunduğu süreçte Armanşaya Oblast (Ermeni Vila-

(*) Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 36100 KARS.

yeti), Azerbaycan Türklerinin İrevan Mahalı (yöresi) ve günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan ülke dâhilinde Ermeni nüfus, XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslüman Türk nüfusa oranla azınlıkta bulunmaktaydılar. Osmanlı belgelerinde, Revan merkezli Ermenistan coğrafyasında yaşayan nüfusun yoğun bir şekilde Müslüman Türklerden oluştuğu kayıtlıdır.

XIII. yüzyıldan itibaren bölge hakkında bilgi veren tarihi kaynaklar, bugünkü Erivan merkezli Ermenistan coğrafyası için XIII. yüzyılda Türkmenistan (Türkmen Ülkesi) adını kullanmaktadır. Bölgenin Türklerin veya Türkmenlerin vatanı olduğu gerçeğini, Fransa'da Historia Üniversitesi tarafından hazırlanan ve 1783 yılında krala sunulan ve onun onayı ile neşredilen "Osmanlı Devleti Tarihi" adlı eserde, bugünkü Ermenistan coğrafyasının bulunduğu coğrafyanın, XIII. yüzyıldan itibaren Türkmenistan (Türkmen Ülkesi) olarak adlandırıldığı kaydedilmektedir.¹

Günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan ülkenin sınırları dâhilinde, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen siyasi ve askeri olaylarda, Selçuklu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Osmanlı ve Safevi gibi Türk menşeli devletlerin rol oynaması, bu dönemde buraların Türk-Türkmen yurdu olduğunun en büyük delilini oluşturmaktadır. Bu dönemde, bölgede Ermenilerin çoğunluğu oluşturacak nüfus ağırlığı olmadığı görülmektedir. Ermeniler, bölge nüfusunun küçük bir kısmını oluşturmakta, Üçkilise'deki (Eçmiyazin) manastır çevresinde dini bir topluluk halinde, genel olarak bölgede hâkim olan Türk kökenli devlet ve hanlıkların hâkimiyetinde varlıklarını idame ettirmişlerdir.²

Bölgenin yer adlarına (Toponim) baktığında bile, yerleşim birimlerinin çoğunun Türkçe olduğu görülür. Bu durum bütün Ermenistan için geçerlidir.³ Bölgedeki yerleşim yerlerinin adlarının Türkçe kökenli olması gerçeğini Ermeni tarihçilerden Z. Gorgodyan'ın, 1932 yılında Erivan'da bastı-

ılan "1831-1931'inci Yıllar Arasında Sovyet Ermenistan'ının Ahalisi" (Ermenice) adlı kitabında Ermenistan'da kayıtlı 2.310 yerleşim yerinden 2.000'inin Türkçe kökenli adlardan oluştuğu kaydedilmektedir.⁴ Bölgenin hâkimiyeti, 1579'da İran'a hâkim olan Safevi Türkmenlerinden Osmanlı Devletine geçmiştir. Bölgenin tapu tahrir kayıtları, 1590'da Osmanlı Devleti tarafından yapılmıştır. 1590 Tarihinde düzenlenen Revan Tapu Tahrir Defteri'nde kayıtlı, yerleşim yerlerinin büyük çoğunluğunun adları Türkçe olup bunlardan bazıları; Ozanlar, İsalu, Pornak, Takçılı, Cebecilü, Palaslu, Gökçebeglü, Üveysbeglü, Demircilü, Kozanlu, yasavullu, Alpavud, Lalabegi, Tarcanlu, Dibeklü, Samagar, Munganlu, Talışlu, Khoçkeri (Koçkiri), Kaçar, Yasaklu, Körpelü, Hacıkaralu, İmanşalu, Koylahisarlu, Ağaceri, Yahyalu, Musahacılı, Navruzlu, Gencelü, Develü, Zencirlü, Saçlu, Avşar, Tekerlü, Kösel, Karabörk, Ağzıkanlu, Cibinlü, Abaranolu büyük ihtimalle Oğuz Türkçesi'nde, Aparanoğlu-Götürenoğlu), Kuşoğlu, Nazaroğlu, Akhı-Veys (Hakveyis) ve İmaret (Amarat-Kadı kışlak)⁵, adlarını taşımaktaydı. Bahsi geçen yerleşim yerlerinin tamamına yakınının adı Türkmen boy ve oymaklarının adlarını taşımakta olup, köylerde yaşayanların ahalisi hiç şüphe yok ki Türklerden oluşmakta idi. Bunun en büyük delili de bu yerleşim birimlerinin Türkçe ve Türk aşiretlerinin adlarını taşımasıdır. Bunun dışında Revan merkezli bölgede çok sayıda göçer Türkmen Boyu da mevcut idi. Evliya Çelebi, 1647 yılında Revan'a yaptığı seyahatte, Ağrı Dağı ve civarı (Revan ve İğdir Ovası'nın bu-

- (1) *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Çev.) Şiar Yalçın, Nokta Yayınları, İstanbul 2003, s.28.
- (2) 1441 yılında Kilikya bölgesinden çıkarılan Ermeni ruhanileri Üçkilise de denilen ve İğdir'in yaklaşık 20 km yakınındaki Eçmiyazin'e gelerek burayı kendilerine dini merkez (Katolikosluk-Katogigosluk) yapmışlardır. Bkz.Saide Hacıeva "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri," *Türkler 7*. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 64-72.
- (3) M. F. Kirzioğlu, "İrevan/Revan Türkleri" *Türk Kültürü Dergisi*, S: 11, (Eylül 1963), ss. 30-36; İbrahim Güner, "Kafkaski Kalender Yılığında İğdir'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım", "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu 24-27 Nisan İğdir, Bildiriler Kitabı, İğdir 1995, ss. 127-146.
- (4) İbrahim Bayramov, "Qerbi Azerbaycan'ın Türk Menşeli Toponimleri", www.iravan.com/index.php?subaction=showfull&id=10819759&archive...
- (5) M. F. Kirzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fetih 1451-1590*, Ankara, TTK Yay., 1998, s. 349.

lunduğu bölgeyi kapsar) için “Türkmenlere yaylaktır”⁶ ifadesini kullanarak, bölgedeki yoğun Türk nüfusun etkinliğine vurgu yapmaktadır. Bölgenin ovalık bölümleri de (Revan ve İğdir ovaları) şüphesiz kışlak olarak kullanılmaktaydı.

Rusların, Revan (Erivan) civarında, Revan Türkleri ile yaptıkları savaşa tanık olan zamanın Rus yazarları, uzaktan gördükleri Revan’ı tarif ederken, pek çok cami minaresinin görüldüğünü yazmışlardır. Revan Kalesi, Rusların eline geçtikten sonra, şehre giren Rus yazarlar, ahalisinin çoğunun Türk olduğunu görmüş ve eserlerinde bu gerçeği kaydetmişlerdir. XIX. yüzyılın başlarına kadar bölgede asırlar boyu Türkler yaşamış, Türk kültürü ve medeniyetinin bu bölgede yerleşmesine yeşermesine hizmet etmiştir. Ermenistan arazisinde Türk kökenli yer isimleri dağ, dere, ova, şehir, köy, akarsu ve göl adları ve bu coğrafyanın kimlik yapısının Türk kökenli olduğu gerçeğini göstermektedir. Günümüz de Ermenistan’ın başkenti Erivan olmak üzere bütün Coğrafya’da Türk hâkimiyeti dönemine ait (XI- XIX yüzyıllar arasında) yüzlerce mimari eserin varlığı Ermenistan Coğrafyasının XIX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına doğru yani Rus istilasına kadar tarihi, sanatı, kültürü, medeniyeti ve nüfus özelliği ile önemli bir Türk yerleşim coğrafyası idi.⁷

1747 Yılıının Haziran ayında, İran da hâkim bulunan Avşar Türkmenlerinden Nadir Şah suikast sonucu öldürülünce, İran’ın hâkim olduğu topraklarda iç karışıklıklar çıkmış ve bu iç karışıklıklar sonucu İran’ın toprak bütünlüğü bozulmuştur. İran’ın hâkim olduğu topraklarda yirmi kadar hanlık kurulmuştur. Bu hanlıklardan biri, Turgutlu Türkmenlerinin hâkimiyetinde olan Revan Hanlığı’dır.⁸

Revan Hanlığı döneminde bölgede yaşayan Ermeniler, yaşantılarını genel olarak huzurlu bir ortamda sürdürmüşlerdir. Bu doğrultuda, Revan Hanlığı’nın yönetiminde

olan topraklarda, Eçmiyazın Ermeni Patrikliği’nin, 375 hektar vakıf arazisi olup, bu arazi dâhilinde tarımla uğraşmaktaydılar. Bu arazinin işlenmesinden elde edilen gelirden Türk yönetimleri vergi almamaktaydı.⁹ Bu durum, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilere uygulanan sistemin bir benzeri idi. İran’da yönetimde olan Türkmenlerin de Ermenilere karşı herhangi bir baskı veya dışlamaya yönelik siyaset takip etmediklerini göstermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, adı geçen Türk kökenli devletler tarafından Ermenilere karşı, ne dini, ne de etnik açıdan herhangi bir olumsuz tutum takınılmadığı gibi aksine korunup kollandıkları izlenimi edinilmektedir.¹⁰

XIX. yüzyılda mevcut durum değişmiş, Rusların bölgeyi istilas sürecinde Ermeniler, Ruslarla işbirliği içine girmişlerdir. Bu durum toplumsal gerginliklerin ve güvensizliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermenilerin bu tutumunda Eçmiyazın Ermeni Patrikliği’nin yörede bulunması, Ermenilerin bahsi geçen coğrafya ve çevresine özel bir önem vermesine neden olmuş, burasını kutsal bir yer olarak kabul etmiş ve bütün dikkatlerini bu yöreye yöneltmişlerdir. Bu nedenle burada bir Ermenistan Devleti kurmak, Ermenilerin amaç ve hedefleri olmuştur. Ancak karşılarında, en büyük engel, bölgedeki Müslüman Türklerin nüfus bakımından, Ermenilere oranla büyük bir çoğunluk oluşturmalarıydı.

Bölge, Rus istilasına düşmeden önce (1828 Türkmençay Antlaşması öncesi), demografik dağılım yoğun şekilde Müslüman Türklerin lehine idi. 1590 yılı kayıtlarına bölgenin Çukur Saad Yöresinde 120 bin kişi yaşamaktaydı. 1728 yılında ise aynı coğrafya da, 183 bin kişinin yaşadığı kayıtlardan an-

(6) *Evlîya Çelebi Seyahatnamesinden seçmeler*, (Haz.) H. Nihal Atsız, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 273.

(7) Erol Kürkçüoğlu, “Revan’dan Erivan’a Bir Şehrin Kimliği-Ermeni Mezalimi”, http://Ermeni.Mezalimi.ata.unv.com/makaleler/revand_subat-2012, s. 1.

(8) Hacıeva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, s. 65.

(9) Hacıeva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”, s. 65.

(10) M. Mirza Bala, “Erivan Maddesi” İslam Ansiklopedisi, İstanbul, MEB Yay., 1993, s. 313

laşılmaktadır.¹¹ 1590 yılına ait olan kayıta, nüfusun % 77,5'ini Türkler, % 22,5'ini Ermeniler, 1728 yılına ait kayıta ise bu bölgede yaşayanların % 76,5'ini Türkler, % 23,5'ini ise Ermenilerin oluşturduğu tespiti yapılmaktadır. Revan Eyaletine ait verilen bu iki nüfus kayıt bilgileri, Osmanlıların bölgeye hâkim olduğu döneme aittir.

Osmanlılar, herhangi bir bölgeyi ele geçirdiklerinde o bölgedeki arazi ve vergi verecek nüfusu kayıt altına alırlardı.¹² Revan ve civarı da ele geçirildiğinde, hemen arazi ve vergi verecek nüfusu kayıt altına alınmıştır. Bu nüfus kayıtlarında hata payı çok azdır. Çünkü Osmanlı Devleti, Müslim ve gayri Müslim unsurlardan farklı vergiler aldığından, alınan vergiler aynı dine mensup olup olmamakla bağlantılı olduğundan ve Ermenilerin, İslam inancında olmaması sebebiyle, Cizye adı ile bilinen verginin onlardan ayrıca tahsil edildiği göz önüne alındığında,¹³ Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtların gerçeğe çok yakın olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, 1590 ve 1728 yılına ait Osmanlı tahrir kayıtlarında, Revan Eyaleti'nin (Bugün Ermenistan olarak adlandırılan ülke) demografik yapısı içerisinde, Türk nüfusun büyük bir çoğunluk oluşturduğu görülmektedir.

Yörenin Rus Hâkimiyetine Girmesi

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar, Kafkasya bölgesini istilaya başlayan Ruslar, 1801'de Gürcistan'ı, 1813'te İran ile yaptıkları Gülistan Antlaşmasıyla Azerbaycan topraklarının bir kısmına hâkim olmuşlardır. Kafkasya Bölgesi'nin tamamını hâkimiyet altına almak isteyen Ruslar, 1826 yılında Kuzey Azerbaycan'da ortaya çıkan genel bir ayaklanma üzerine olaya taraf olmuş ve bu suretle İran-Rus Savaşı başlamıştır. Revan Hanlığı'nda İran'a bağlı olması nedeniyle bu savaşa taraf olmuştur. Bölge, savaş neticesinde, Rusların üstün gelmesi üzerine, iki devlet arasında yapılan Türkmençay Antlaşması (22 Şubat 1828) ile Rus hâkimiyetine geçmiştir.¹⁴

Ruslar, Türkmençay Antlaşması ile hâkimiyetlerine aldıkları Revan, Nahçıvan ve bunlara birleştirdikleri Karabağ'la birlikte anılan yerlerde bir idari yapı kurmuş, kurdukları idari yapının adını "Armanskaya Oblast" (Ermeni Vilayeti) koymuşlardır (Mart 1828).¹⁵ Ermeniler bu idari yapıya, Ruslar tarafından "Armanskaya Oblast" (Ermeni Vilayeti) adının verilmesini, uzun zamandan beri özlemleri olan, bağımsız Ermenistan veya Muhtar Ermenistan idaresi özlemlerine kavuştuklarını zannederek, kısa süreli bir sevinç yaşamışlardır. Ancak Ermenilerin bu sevinçleri uzun sürmemiştir. Rusların, bölgeyi istilası sürecinde, onlara her türlü yardımı sağlayan Ermeni dini lideri Nerses'i tutuklayıp, Basarabya'ya sürgün etmişlerdir. Ermeniler oluşturulan yapının bir Rus vilayeti olduğunu, bu bölgeleri Rus Çarı adına istila eden ve daha sonra da oluşturulan Ermeni Guberniyasının (Vilayeti'nin) başına getirilen General Paskiyeviç'ten öğrenmişlerdir.¹⁶ Ermenilerin, bağımsız veya muhtar (özerk) Ermenistan'a kavuşma sevinçleri bu nedenle kısa sürmüştür.

Bölge ile ilgili bahsedilen gelişmelerin yaşandığı bu dönemde İran'da hâkimiyet, Kaçar Türkmenlerinde bulunmaktaydı. Türkmençay Antlaşması (1828) ile neticelenen Rus-İran Savaşı'nda Ermeniler, bağlı oldukları Müslüman Türk idaresinin kendilerine her türlü kolaylık göstermesine rağmen, gönüllü silahlı çeteler oluşturarak din adamlarının öncülüğünde, Rusların yanından savaşa katılmışlardı.¹⁷ Ermeniler, bu Rus-İran Savaşı'nda, daha sonra meydana gelen Os-

(11) Rafik Firuzoğlu Safarov, "Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan'ın Kurulması (1801-1921)", *Türkler*, Cilt: 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.167-174.

(12) Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Cilt:1 (Çev.) Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, ss.145-150.

(13) İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 1, ss.175-182.

(14) Kerim Oder, *Azerbaycan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 74, Bala, "Eriyan Maddesi", İ.A. s. 314.

(15) Kazım Karabekir, *Ermeni Meselesi*, 2.Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 127.

(16) Karabekir, *Ermeni Meselesi*, s. 127

(17) Karabekir, *Ermeni Meselesi*, s.126-127; Hacı Y. Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine" (Çev.) Bilgehan Atsız Gökdağ, *Türkler*, Cilt: 19, Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002, ss. 175-180.

manlı-Rus savaşlarındaki Ruslar lehine olan açık ve faal tutumlarının adeta bir ön hazırlığını yapmışlardır.

Ermenilerin Ruslar lehine olan bu çalışmalarında Ermeni din adamlarının büyük gayretleri olduğu görülmektedir. Konu hakkında Keşiş Q. Kiğamyan, Ermenilerin Gregoryan Kilisesi merkezli bir idare tarafından yönlendirildiğini ifade etmektedir. Ermeni isyanları başladığında, Avrupalı misyonerler de devreye girerek; “Eğer sizde bizim gibi papayla birlikte olursanız sizde bizim gibi aziz olursunuz ve özgürlüğünüzü ele geçirirsiniz”, propagandasını yaymaya başlayarak onları kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır.¹⁸ Anadolu'nun Kafkasya'daki coğrafi sınırı göstermesi açısından Osmanlı belgelerinde dikkati çeken önemli bir durum vardır ki o da günümüzde Ermenistan'ın merkezi olan Revan'ın (Erivan) Anadolu Coğrafyası içinde kabul edilmiş olmasıdır.

Rusların istila ettikleri bölgede kurdukları ve Ermeni Vilayeti adını verdikleri idari yapıyı yeniden düzenleyerek, geçici bir askeri idarenin merkezi haline getirmişlerdir (Eylül 1829).¹⁹ Bölge, yirmi yıl sonra ise, Erivan, Nahçıvan, Gümrü, Yeni (Novo) Bayezid ve Ordubad kazalarından oluşan Erivan adı ile anılan ve yöneticisi askeri vali olan yeni bir idari yapı meydana getirilmiştir. Vali başkanlığında, vali yardımcısı ve Rus asıllı yüksek devlet memurlarının katılımı ile bir vilayet meclisi oluşturulmuştur. Bu meclisin dışında yine Rus memurlardan oluşan bir vilayet mahkemesi olup, Türklerin gönlünü almak ve Rusya'ya sempati duymalarını sağlamak amacıyla mahalli imamın öncülüğünde, Müslümanlara mahsus bir şer'i meclis oluşturulmuştur.²⁰ Bu suretle Türklere, Rus devletinin Müslümanların haklarına saygı gösterdiği mesajı verilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte bölge ahalisinin dilini değiştirmeye özel önem vermişlerdir. Bu doğrultuda 1840 yılından itibaren Rusça resmi dil olarak halka dayatılmıştır.²¹

Buna rağmen resmi yazışmaların dışında, bölgedeki ahalinin büyük bir çoğunluğu sosyal hayatın her alanından Türkçe konuşmakta²² ve kültürel eserlerini de Türkçe meydana getirmekteydiler.²³ Türkçenin yörede kültürel ve edebi dil olduğu gerçeğini, Köroğlu, Kerem Dede, Âşık Garib, Emrah ile Selbihan, Dede Kasım, Kurbanı, Gökçeli Âşık Aliasker (Elesker), Beyböğrek, Tepegöz, Aslanbeğ (Basat) gibi edebi ürünlerin kendi aralarında yaygın olarak Türkçe anlatılması ve kayda alınmasıdır. Bu suretle, Türkler, milli destan ve hikâyeleri ile efsane ve anelerini canlı tutarak varlıklarını korumaya çalışmışlardır.²⁴ Bölgede Türkçenin konuşulması bu dönemle sınırlı olmayıp, Türklerin Anadolu'ya yayılma (XI. yüzyıl) sürecinden itibaren Türkçe, Kafkasya bölgesinde özellikle de Ermenistan coğrafyasında en yaygın konuşulan dillerden birisi olduğu gibi, zamanla bölgedeki farklı etnik gruplar arasında ortak anlaşma dili haline de gelmiştir.²⁵

5

Yörede Demografik Değişim

Bölge, Rus hâkimiyetine girmeden hemen önce, Revan ve çevresinin nüfusunun büyük çoğunluğu Türklerden oluşmaktaydı. 1828 yılına kadar Erivan ve civarında yaşayan nüfusun toplamı, 106.900 kişi olup, bu nüfusun 81.749'u Türk, 25.151'i Ermenilerden oluşmaktaydı.²⁶ Bu nüfus oranına bakıldığında, Erivan ve civarının demografik yapısında

(18) Yakup Mahmudov ve Diğerleri, *İrevan Xanlığı Rusya İsgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpaqlarına Köçürülmesi*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A.A.Bakinov Adına Tarix İnstitutu Yayınları, Bakı 2011, s. 72.

(19) Bala, “Erivan” maddesi, s. 314.)

(20) Bala, “Erivan” maddesi, s. 314.

(21) Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, I. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara, 1999, s. 23.

(22) Veysel Üntüvar, *İstiklal Harbi'nde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, Şirket-i Mürettebiye Basımevi No: 73, İstanbul, 1948, s. 7

(23) Nizamettin Onk, “Âşık Alhas” *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, Sayı: 303, (Temmuz, 1988), ss.428-435, Bu konu ile ilgili farklı halk edebiyatı ürünleri için, ayrıca bkz: Zeynel Abidin Makas, “Gökçe Âşık Mektebi” *Kardaş Edebiyatlar*, Üç Aylık Edebi Dergi, Sayı: 8 (Ekim-Kasım-Aralık 1983), ss. 31-35.

(24) Kırcıoğlu, “İrevan / Revan Türkleri”, ss. 31-36.

(25) Rauf A. Hüseyinov, “Azerbaycan'daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri”, *XI. Türk Tarix Kongresi* (Ankara 5-9 Eylül 1990), II. Cilt, TTK. Yayınları, Ankara 1994, ss. 553-562.

(26) Verdiyeva, “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine”, ss. 175-179.

Türklerin tartışılmayacak, açık şekilde çoğunluğu oluşturdukları görülmektedir.

Ermeni tarihçilerinden Hovhannes Şahhatunyan, Ecmiyazin Vilayeti'nin ve Ararat Baş Kazası'nın Tarihi, adlı eserinde: "*Revan Bölgesi, XV. yüzyıldan 1828 yılına kadar Azerbaycan Türk hanları tarafından yönetiliyordu. Halkının büyük çoğunluğu, Ermeni göçlerine kadar Azerbaycan Türlerinden ibaretti.*" diye yazmaktadır.²⁷ Rus Çar'ının yayınlamış olduğu fermana göre; Revan Türk Hanlığının dağıtılması ve Ermeni bölgesinin kurulması çalışmaları, Ermeniler için Türklere karşı soykırım yapmak ve Türklere çeşitli baskılar uygulayarak onları göçe zorlamaları için adeta bir izin belgesi olmuştur. Kafkasya'daki acı verecek olaylar aslında Rus Çarı'nın bu emirnamesi ile başlamış ve akabinde olaylar çok acımasızca gelmiştir.²⁸ Bu uygulama sonucunda Revan bölgesindeki Ruslarla işbirliği halinde hareket eden Ermeniler, isteklerine ulaşmış oldular. Bölge de Ermeni nüfus kısa zamanda artmaya başlamıştır. Ermenilerin kısa sürede yoğun bir şekilde bölgeye göç etmelerine Rus General Paskiyeviç bile şaşırmıştır. Bölgenin ele geçirilmesinden sonra burada kurulan yeni Rus idare şekli Azerbaycan Türkleri arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Bölgede yapılan uygulamalar sonucunda, halk geçmişteki yaşamına özlem duyar olmuştur. Türkler vatanlarından, Osmanlı topraklarına ve İran'a göç etmeye başlamışlardır. Bölgenin önceki sahipleri olan Türklerin bir kısmı, ilk aşamada getirilen Ermenilere yer açmak amacıyla Aras Nehri'nin güneyinde İran hâkimiyetinde kalan topraklara zorla göç ettirilmiştir. Bir kısım Terekeme olarak adlandırılan Türkler ise Rus ve Ermeni hâkimiyetinde yaşamının zorluğuna inanarak Osmanlı tarafına göç etmişlerdir. General Paskiyeviç'e göre; 1827 yılında Revan Hanlığı'ndan 4.500 Azerbaycanlı Türk, bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bölgedeki Karapapaklar'dan 800 aile Rus istilasına düşmeyen topraklara göç etmiştir. Yine Karapapaklar'dan 100 aile ve Karapa-

pak Ayrımlı taifesinden 300 aile, Kars tarafına geçmek zorunda kalmıştır. Dönemin güçlü Uluhanlı taifesinden 600 aile Doğubayazıt tarafına gitmiştir. Türkmençay Anlaşması'nın (22 Şubat 1828) ertesi günü Çar I. Nikolay, "Ermeni Vilayeti" oluşturulması hakkındaki emir vermiştir.²⁹ Bu gelişme üzerine Doğu Ermenistan Rusya'nın kontrolüne girmiştir. Bunun sonucunda Kuzey İran'dan önemli sayıda Ermeni nüfusu bu bölgeye getirildi. Bu gelişmelerden sonra Ruslar, Osmanlı ve İran'da yaşayan Ermenilerin sözde haklarını savunmak için bu devletlerin içişlerine müdahale için kendilerinin hakları olduğuna kanaat getirmişlerdir. Ruslar kendilerini, Osmanlı Devleti'nde ve İran'da yaşayan Ermenilerin koruyucusu olarak görmeye başladılar.³⁰ Ermeni tarihçi Hovannesyan'a göre: "1827 tarihinde Ermeniler bu bölgede, nüfusun ancak dörtte birini oluşturmaktaydılar." Yine bölgedeki Ermeni nüfusunun miktarı konusunda Fransız Dışişleri Bakanı G. Hanotaux, 3 Kasım 1896 tarihinde Fransa parlamentosunda yaptığı konuşmada; "Ermeniler, Ermenistan olarak adlandırılan coğrafya da nüfusun ancak %16'sını oluşturmaktadır", demektedir. Bu durumda, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak bölgeye Ermeni nüfusu kaydırma çabalarına rağmen aynı yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bile nüfus dengesinin Türkler ve Müslümanlar lehine olduğu görülmektedir.³¹

Bölgedeki Türklerin sayısının azalmasında Osmanlı-İran mücadelelerinin etkisi de bulunmaktadır. Her iki devletin zayıflaması sonucunda kuzeyden Rus tehlikesi belirmiştir. Bu mücadeleler, Türkmen taifelerini olumsuz etkilemiştir. Nitekim Rusların XIX. yüzyılda Tebriz, Meraga, Urmiye ve Erdebil gibi tarihi Türkmen topraklarını ele geçirmeleri, Türkmen taifeleri arasında heyecana ve

(27) Hüseyin Adıgüzel, "Kafkasya'da Türk Soykırımı, Ermeni Soykırımı Yok Türk Soykırımı Var", İleri Atatürkçü Fikir Dergisi, Yıl 12, Sayı: 52-53 (Ocak-Haziran 2012), s. 28.

(28) Adıgüzel, "Kafkasya'da Türk Soykırımı", Ermeni Soykırımı Yok Türk Soykırımı Var", s. 29.

(29) Mahmudov ve Diğerleri, *İrevan Hanlığı Rusya İsgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağlarına Köçürülmesi*, s. 377-379.

(30) Naci Şahin, *Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler*, I. Bası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 42-43.

(31) Şahin, *Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler*, s. 43.

huzursuzluğa neden olmuştur. Kaçar, Avşar, Kengerli, Şahsevenli, Beğdili ve Cevanşir gibi Türkmen boyları, Rusya'ya karşı şiddetli bir mücadeleye girmişlerdir. Rus işgali aynı zamanda bölgedeki Türkmen aşiretlerinin yer değiştirmesine de neden olmuştur. Bölgede yaşayan, Kengerli ve Kaçar taifeleri bölge dışına göç etmiş, Gence Hanlığı'nda yaşayan Kazak, Şemseddinlü ve İmrelü taifeleri ile Karabağ'daki Eynallu (İnallu) taifesi, Güney Azerbaycan tarafına göç etmek zorunda bırakılmışlardır.

I. Dünya Savaşı sonrası Lenin ve Stalin döneminde bölgenin Ermenileştirme çalışmaları, Deli Petro'nun vasiyetine uygun olarak aynen devam ettirilmiştir. Bölgedeki Türkmenler, Türkiye taraftarlığı vb. bahanelerle yerlerinden sürülmüş, topraklarına Ermenilerin yerleşmesi teşvik edilmiştir.³² Konu ile alakalı Osmanlı belgelerine yansıyan birçok göç etme hadisesi mevcuttur. Bu göç hadiselerinden biri Revan taraflarında varlıklarını sürdüren Karapapak taifesinden Saraçlı Köyü ahalisidir. Köy ahalisinin ileri gelenlerinden Hacı Mehmet ve Hacı İsmail, (1)306 (1890) yılı Mayıs ayında (Doğu) Beyazıt'a gelerek mutasarrıflığa, iki yüz elli hane ile Osmanlı topraklarına göç etme isteğini belirten dilekçeyi vermişlerdir. Karapapakların istekleri, Erzurum Vilayeti tarafından İstanbul'a Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. İstanbul'dan gelen cevapta Rumeli muhacirlerinin iskanı tamamlanmadan Rusya hakimiyetindeki bölgelerden göç etmek isteyenlere her ne kadar onay verilmemiş ise de Karapapak taifesi hakkında bu işlemin uygulanmaması ve red olunmayarak nüfus miktarının bildirilmesi ve haklarında gereken her türlü kolaylığın gösterilmesi bildirilmiştir.³³

Bu dönemde, Anadolu coğrafyasına bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin bölgede Rusya ile girdiği savaşlarda, Ermeniler tercihlerini daima Ruslardan yana kullanmışlardır. Ermeniler, 1828'den 1918'e kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlarda, Rus Ordusu ile işbirliği yapmış-

lardır.³⁴ Bu işbirliği nedeniyle, 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'nda, Rumeli ve Doğu Anadolu'daki Ermeniler açısından zorluklar doğurmuştur. Ermeniler savaş zamanında Rusların yanında yer aldıkları için savaş sonrasında Ruslar, Ermenileri Kafkasya'ya özellikle de günümüz Ermenistan coğrafyasına göç ettirmişlerdir. Savaş nedeniyle Ermenistan coğrafyasını terk etmek zorunda kalan Türklere ait toprakların işlenmesini sağlamak amacıyla Ermenileri yerleştirerek ileride Osmanlı Devletine karşı kullanmak amacındaydılar.³⁵ Bu amaçla, 1878-1890 yılları arasında 120 bin Ermeni, Güney Kafkasya'ya göç ettirilmiştir.³⁶

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ruslar, Kafkasya Bölgesine yayılmaya başladıklarında bölgede onları durduracak bir güç bulunmuyordu. Bu dönemde, Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu sıkıntılı durumda etkisiyle bölgedeki güç dengelerinden tamamen uzaklaşmıştı. Osmanlı Devleti'nin durumundan dolayı bölgedeki Müslümanlar adeta kendi kaderleri ile başbaşa kalmışlardı. Rusların bölgede Ermenileri koruyup kollamaları ilerleyen dönemde bölge nüfusunun Ermenilerin lehine değişmesine, Müslümanların ve Türklerin ise aleyhine olmuştur.³⁷

İran ile Rusya arasında 1828'de yapılan antlaşma gereğince, bölgenin merkezi konumunda olan Revan, Rusların hâkimiyetine girmiştir. Ruslar, Revan merkezli bölgenin yoğun olan Türk ve Müslüman nüfusunu dikkate almak zorunda kalmışlardır. Bölgede daimi varlıklarını sürdürmek ve gelecekte daha ileri mıntikalara (Anadolu ve İran içlerine) yönelmek için burasını bir üs olarak teşkil

(32) Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", *Türkler*, Cilt: 7, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Saim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 24.

(33) BOA. DH. MKT. 19/42.

(34) Ahmet Lütfi Efendi, *Vakânuvis Ahmet Lütfi Efendi Taribi 2-3*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s. 370.

(35) Besim Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 46, (2011), s. 195.

(36) Şahin, *Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler*, s. 47-48.

(37) Süleyman Erkan, Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkas ve Ortaasya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996, s. 8-9.

eden Ruslar, bölgeye Hristiyan unsurların yerleştirilmesi siyasetini uygulamaya koymuşlardır.³⁸

Bu amaçla Ruslar, Revan ve çevresinde Hristiyan nüfusu artırmak amacıyla ilk etapta yerleştirilecek unsur olarak Ermenileri ön plana almışlardır. Bu doğrultuda, İran ve Osmanlı vatandaşı Ermenilere çeşitli teşvikler sunmak, bölgeye Ermeni Vilayeti adını vermek suretiyle, Ermenilerin kitle halinde buraya göçünü sağlamışlardır.³⁹ 1828- 1829 yıllarında Kuzey Azerbaycan olarak adlandırılan Revan Bölgesine, İran'dan sayıları 6.946'yı bulan Ermeni ailesi göç etmiştir. Bunların sayısal yönden toplamının 35.560 kişi olduğu bilinmektedir. Edirne Antlaşması'ndan sonra (1829-1830 yıllarında) Osmanlı ülkesinden, yaklaşık 14 bin Ermeni ailesi, sayısal yönden toplamı 84.000 Ermeni nüfus bölgeye göç ettirilmiştir.⁴⁰ Rus teşviki ile göç ederek yerleşen 2.264 ailenin Kars'tan, 4.315 ailenin de (Doğu) Beyazıt'tan geldikleri tespit edilmiştir. Bu gelenlerden bir kısmı, Rus istilası sürecinde can ve mal güvenliğinden endişe ederek köylerini boşaltan Müslüman Türklerin köylerine yerleştirilmiştir. Bu suretle, savaşın sona ermesi muhtemel Müslüman Türk ahalinin önünü kesmişlerdir. Köyleri ellerinden çıkan Müslüman Türkler ise Türkiye ve İran'a göç etmek zorunda bırakılmıştır.⁴¹

Ruslar, bölgenin idari teşkilatını 1872 yılında yeniden düzenleyerek, yedi kazadan (Erivan, Aleksandrapol, Nahçıvan, Novo Beyazid, Sürmeli (İğdır), Dereleyez-Şerur ve Eçmiyadzin) oluşan yerleri gubernatörlük adı altında bir idari birim kurmuşlardır. Kurulan idari birimin merkezi Revan (Erivan) idi. Bağlanan bu kazalardan biri de Sürmeli Kazası adı ile anılan İğdır ve civarını içine alan yöredir.⁴²

Aynı durum, Ermenilerin çoğunluk iddiasında buldukları Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetleri olarak bilinen ve Vilayat-ı Sitte olarak adlandırılan bölge için de geçerli idi. Din ve etnik açıdan bölge değerlendir-

meye tabi tutulduğunda; % 83 Müslüman, % 14 Hristiyan Ermeni, % 3 Hristiyan Rum ve Süryani vb. gibi unsurlardan oluşmaktaydı. Ancak araştırmalar hiçbir yerde çoğunluğu oluşturmadıklarını, hatta en kalabalık oldukları Erzurum Vilayeti'nde bile % 20.77 nüfus oranına sahip olduklarını göstermekteydi.⁴³

Yine Osmanlı Devleti'nin 1914 istatistiğine göre o zamanki mülki taksimata göre (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Bitlis, Diyarbakır) vilayetlerinde toplam nüfus 3.225.989 olup, bunların 2.622.010'u Müslüman, 483.672'si Ermeni, 4.859'u Rum ve 115.820'si Süryani idi.⁴⁴ Özetle; Ermeniler ve diğer Hristiyan unsurlar Doğu Anadolu Bölgesi'nin hiçbir yerinde çoğunluk durumunda bulunmuyorlardı.

1828 yılından 1920 yılına kadar Revan ve çevresinin demografik yapısını değiştirmek için Ruslar büyük çabalar göstermelerine rağmen büyük oranda Hristiyan çoğunluğunu sağlamayı başaramamışlardır. 1908 yılına ait Rus nüfus istatistiğine göre Erivan vilayetine bağlı, İğdır ve civarını içine alan Sürmeli Sancağına bağlı, 234 köyde toplam 91.141 nüfusun yaşadığı tespit edilmiştir. Bu sayıma göre Sürmeli sancağındaki nüfusun 68.692'si (% 70.7'si) Türk ve Müslüman, 28.449 kadarı ise Ermeni nüfustan oluşuyordu. Ancak bu sayımda sadece erkek nüfus dikkate alınmıştır. 1908 yılına ait nüfus verileri, bölgede olan yerleşim birimleri etnik yapıları ile birlikte verilmiştir. 1908 yılında tutulan Rus istatistiğinde bile Türk ve diğer Müslüman unsurların bölgede nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiği görülmektedir. I. Dünya Savaşı'nın başladığı

(38) Kırzioğlu, "İrevan (Revan) Türkleri", ss.30-36.

(39) Verdıyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", ss. 175-179.

(40) İbrahim Güner, "Kafkaski Kalender Yılığında İğdır'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım", ss. 127-146.

(41) Verdıyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", ss. 175-179

(42) Verdıyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine", ss. 175-179.

(43) İlhan Gedik, Vilayat-ı Sitte'de Demografik Durum (1875-1914), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985, s. 78-79.

(44) Türk İstiklal Harbi, III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), ATASE Yayınları, Ankara 1995, s. 38.

(45) Justin Mc Carthy, Ölüm ve Sürgün, (Çev.) Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1988, s.256.

1914 yılında dahi Erivan merkez ve civarında yaşayan Türk nüfusun, sayısal açıdan aşağı yukarı Ermeni nüfus ile aynı seviyede idi.⁴⁵

Justin Mc Carthy “Ölüm ve Sürgün” adlı eserinde, Erivan Vilayeti’ndeki Türk nüfusun 1914 ve 1926’daki oranını karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırmaya göre; 1914’te Türk nüfus 270.000 iken, 1926 yılında Türk nüfusun 89.000’e düştüğünü kaydederek aradaki Türk nüfus kaybının oransal farkının % 67 olduğunu tespit etmiştir. Bu karşılaştırmada, Türk Milli Mücadelesi’nden sonra Türk sınırları içerisinde kalan İğdır ve civarını dışta tutarak hesaplamıştır. Rus hâkimiyetinde kalan Erivan ve civarı için bu sonuçlar geçerlidir. Bölgedeki bu nüfus değişiminin en büyük nedeni, İngiliz Amiral Bristol’un tuttuğu günlüğündeki şu sözlerinde arandığında, sorunun nedeni açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır;

“General Dro’nun yanında (bulunarak) hizmet görmüş subayların verdiği raporlardan biliyorum ki, savunmasız köyler topçu ateşine tutulmuştur ve sonra işgal edilmişlerdir; eğer orada kaçmamış yerli halktan (Müslüman) kimse bulunmuş ise bunlar vahşice öldürülmüşlerdir. Köy talan edilmiştir. Bütün hayvan sürüleri gasp edilmiş ve sonunda köy yakılmıştır. Bu eylemler Müslümanları (Türkleri) defetme amacıyla düzenli ve sistemli biçimde yürütülmüştü.”⁴⁶

Bu kayıt farklı bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Amiral Bristol, Ermenilerin Türklere yaptığı katliamları ifade ederken düzenli ve sistemli biçimde yürütülmüştü” şeklindeki ifadeyi kullanmak suretiyle bölgedeki Türklere soykırım yapıldığını kuşkuya yer bırakmayacak şekilde açıkça dile getirmektedir.

1948’de kabul edilen Birleşmiş Milletler Anayasasının, “Soykırım Suçunu Önleme ve Cezalandırma Sözleşmesi”, geçmişe yönelik işletilecek ve Amiral Bristol’un tuttuğu bu rapor işleme konulacak olursa, Ermenilerin Türklere yönelik soykırım yaptıkları ortaya çıkmaktadır. Birleşmiş Milletler (BM) Genel

Kurulu’nda 1948’de kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyanname’sinde soykırım tanımlanırken kullanılan ifade şöyledir; “Silahsız ve savunmasız bir toplumun bireylerinin hiç ayırım gözetilmeksizin planlı bir şekilde ve silahlı bir toplum tarafından tamamen yok edilmesidir.”⁴⁷

Sonuç

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk kökenli devletlerin hâkimiyetine geçen Ermenistan coğrafyasına XIII. yüzyıldan başlamak üzere Avrupalı kaynaklı tarih çalışmalarında Türkmenistan olarak adlandırılmaktadır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar Türklerin hâkimiyetinde kalan ve günümüzde Ermenistan olarak adlandırılan ülkede nüfus çoğunluğu Müslüman Türklere oluşturmaktaydı.

Bölge 1828’de Rusya’nın istilasına uğradıktan sonra Rus desteğindeki Ermeniler, 1828’den başlayarak Türklere yönelik etnik temizlik hareketine başlamışlardır. Ermenilerin yaptıkları bütün katliam ve sürgünlere rağmen, 1920 yılına kadar Ermenilerin kendilerine merkez olarak seçtikleri Revan (Erivan) ve civarında Müslüman Türk nüfusu sayısal yönden hemen hemen Ermeni nüfusa eşit idi.⁴⁸ Bu nedenle Türkler, yöre üzerinde tarihten gelen doğal bir hakka sahip idiler. Bu haklarından da kolay kolay vazgeçmek amacıyla değildiler. Bu amaçla, Ermenilerin teşkilatlı tedhiş hareketlerine karşı, Türkler de teşkilatlanmaya başlamışlardı. Ancak bu teşkilatlanmada Türkler, Ermenilere nazaran çok geç kalmışlardı. Çünkü Erivan ve civarında yüzlerce Türk köyü yakılıp, yağmalanıp ve ahali katledildikten sonra Türkler, durumun korkunçluğunun farkına varmışlardır.

(46) Bristol’un Savaş Günlüğü, 14 Ağustos 1922, U.S. 867.00/1540, naklen, Mc Carthy, Ölüm ve Sürgün, s.252.

(47) Cemalettin Taşkıran, “Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde “Soykırım” Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu, (Ed.) H.Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 209-224: Ayrıca bkz: Pulat Y. Tacar, “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), ss. 89-112.

(48) W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırı’ndaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 463.

Ermeni tedhişine o dönemde engel olacak ve Müslüman Türklerin hayatlarını gü-ven içinde idame etmelerine yardımcı olacak bir teşkilat ise bulunmamaktaydı. O dönemde (1828-1920), Müslüman ülkeler arasında en güçlü devlet olarak Osmanlı Devleti olmasına rağmen, Osmanlılar yöredeki demografik değişikliklere müdahil olamamıştır. Buna sebep olarak muhtemelen Osmanlı Devleti'nin zayıf durumda bulunması gösterilebileceği gibi, bölgenin Osmanlı hâkimiyetinde iken değil de, İran'ın hâkimiyetinde iken Rus egemenliğine geçmesi bir müdahaleye engel teşkil etmiş olabilir. Neticede her ne olursa olsun; XIII. yüzyıldan itibaren Türkmenlerin vatani olan yöre, 1828'den itibaren Ermeni vatani haline dönüştürülmüştür.

Bölgenin içinden geçen Aras Nehri'nin akış istikametinin sağ tarafında yer alan İğdır ve civarı, Türk Milli Mücadelesi (1919-1922) neticesinde Ermeni vatani olmaktan kurtarılmıştır. Bu suretle, Türk toprağı olan Revan ve civarındaki Müslüman Türkler, etnik temizliğe tabi tutularak, doksan iki yıl (1828-1920) içinde Ermenistan haline getirilmiştir. Buradaki Müslüman Türklerin felaketi ise, dünya devletleri tarafından görmezlikten gelinmiştir.

Kaynaklar

BOA. DH. MKT. 19/42.

ADIGÜZEL, Hüseyin, "Kafkasya'da Türk Soykırımı", Ermeni Soykırımı Yok Türk Soykırımı Var", İleri Atatürkçü Fikir Dergisi, Yıl 12, Sayı: 52-53 (Ocak-Haziran 2012).

Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi 2-3*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

WE.D. Allen ve Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966,

BALA, M. Mirza, "Erivan Maddesi" İslam Ansiklopedisi, MEB Yay., İstanbul 1993.

BAYRAMOV, İbrahim, "Qerbi Azerbaycan'ın Türk Menşeli Toponimleri", www.iran.com/index.php?subaction=showfull&id=10819759&archive...

BİLGİLİ, Ali Sinan, "Azerbaycan Türkmenleri Tarihi", Türkler, Cilt: 7, (Editörler: Hasan Celal Güzel,

Kemal Çiçek, Saim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, I. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara 1999.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkas ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996.

Evluya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeler, (Haz.) H. Nihal Atsız, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

GEDİK, İlhan, *Vilayat-ı Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985.

GÜNER, İbrahim, "Kafkaski Kalender Yılığ'ındaki İğdır'la İlgili Nüfus Verilerine Coğrafi Bir Yaklaşım", İğdır, "Tarihi Gerçekler ve Ermeniler" Uluslararası Sempozyumu 24-27 Nisan 1995, ss. 127-146.

HACİEVA Saide, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri," Türkler Cilt: 7. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

HÜSEYİNOV, Rauf A., "Azerbaycan'daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri", XI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 5-9 Eylül 1990), II. Cilt, TTK. Yayınları, Ankara 1994, ss. 553-562.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, Cilt: I, (Çev.) Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.

KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul 1995.

KIRZIOĞLU, M. F. *Osmanlıların Kafkas Elleri ni Fethi 1451-1590*, Ankara TTK Yay., 1998.

KIRZIOĞLU, M. F. "İrevan/Revan Türkleri" *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 11, (Eylül 1963), ss. 30-36.

KÜRKCÜOĞLU, Erol, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği - Ermeni Mezalimi", <http://ErmeniMezalimi.ata.univ.com/makaleler/revand.şubat-2012>.

MAHMUDOV Yakup ve Diğerleri, İrevan Hanlığı Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan Torpağına Köçürülmesi, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı, A.A.Bakinov Adına Tarix İnstitüsü Yayınları, Bakı 2011.

MAKAS, Zeynel Abidin, "Gökçe Âşık Mektebi" Kardeş Edebiyatlar Üç Aylık Edebi Dergi, Sayı: 8 (Ekim-Kasım-Aralık 1983), ss. 31-35,

MC CARTHY, Justin, Ölüm ve Sürgün, (Çev.) Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1988.

ODER, Kerim, Azerbaycan, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1982.

ONK, Nizamettin, "Âşık Alhas" *Türk Kültürü Aylık Dergisi*, Sayı: 303, (Temmuz,1988), ss.428-435,

ONK, Nizamettin, Gögçeli Âşık Elesker, Adapazarı Öğretmenler Yardımlaşma Derneği, Yayın No: 2, Sakarya 1964.

Osmanlı Devleti Tarihi, (Çev.) Şiar Yalçın, NOKTA Yayınları, İstanbul 2003.

ÖZCAN, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 46, (2011).

SAFAROV, Rafik Firuzoğlu, “Batı Azerbaycan: Etno-Politik Değişiklikler ve Ermenistan’ın Kurulması (1801-1921)”, *Türkler*, Cilt: 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ŞAHİN, Naci, *Emperyalizmin Hedefinde Türkler ve Ermeniler*, I.Baskı, İstanbul IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.

TACAR, Pulat Y., “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açılardan İncelenmesi,” *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, (Haziran-Temmuz-Ağustos 2001), ss. 89-112.

TAŞKIRAN, Cemalettin, “Türk-Ermeni İlişkileri, Tehcir Olayı ve Sözde “Soykırım”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed.) H.Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

Türk İstiklal Harbi, III. Cilt *Doğu Cephesi (1919-1921)*, ATASE Yayınları, Ankara 1995,

ÜNÜVAR, Veysel, *İstiklal Harbi’nde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920-1921*, Şirket-i Mürettebiye Basımevi No: 73, İstanbul 1948.

VERDİYEVA, Hacar Y., “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine” (Çev.) Bilgehan Atsız Gökdağ, *Türkler*, Cilt: 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.